

ШЎРАХОН УЧАСТКАСИДАГИ ИҚТИСОДИЙ ВА СИЯСИЙ- ИЖТИМОИЙ МУОММАЛАРНИ ҲАЛ ЭТИШДА ҚОЗИЛАР СУДИНИНГ ЎРНИ ВА РОЛИ.

Опаев Б.А.

Қорақалпоқ гуманитар фанлар илмий-тадқиқот институти.

Ф.И.О. Опаев Baymurat Abdreshitovich

Эл. Почта: opaevb@list.ru

Тел: +998 992441822

Аннотация: Қуйи Амударё буйлари тўлиқ 1873 - йилга қадар Хива хонлигига қарам эди. Лекин, бу ерларни Чор Россияси босиб олганидан кейин Амударёнинг ўг қирғоғида Чор Россиясига қарашли Амударё бўлими тузилди. Амударё бўлими бошқарув тизими ҳарбий амалдорлар кўлида эди. Бўлимнинг европалик аҳолиси учун рус судлари, маҳаллий аҳоли учун эса олдингидек анъанавий судлар амалда бўлди. Бу мақалада Амударё бўлимининг Шўраҳон участкаси қозилар судида иқтисодий ва сиясий-ижтимоий муоммаларни ҳал этишда қозилар судининг ўрни ҳақида сўз этилади. Илмий ишда олдин илмий муомилага киритилмаган архив материалларидан фойдаланилган.

Калит сўзлар: Амударё бўлими, Шўраҳон участкаси, қозилар суди, қозилик ҳужжатлар, қарз, вақф, жазо, шариат, одат, архив ҳужжатлар.

Амударё бўлимининг Шўраҳон участкаси бошлиғи Орест Шкапскийни асарлари Амударё бўлимининг кулақларининг ҳаёти ва уларнинг қози судларидаги масалалари ҳақида муҳим маълумотлар беради. Муалифнинг «Аму-Дарьинские кулаки перед судом шариата и казиев» [7:66] асарида Хива хонлиги давридаги Шураҳонда қози судлари судхўрлик буйича хулосалари ҳақида ёзилиб, уларнинг қарз бериш ва олиш қоидалари ҳақида ва шариатда судхўрликнинг тақиқланганига қарамай ўзгача усулда судхўрлик йулга қўйилганини ёзади. Шкапский хонлик давридаги ер эгаллиги ва у буйича қозилик ҳужжатлари асосида ўрганди. Шунингдек, у Ўрта Осиёда кўчманчи аҳоли аёл-қизларининг одат ва шариат олдида ҳуқуқий ҳолатини тасвирлайди.

О. Шкапский бир неча қозининг ёрдамида Шўраҳон участкасидаги судхўрлик буйича бир қатор қозилик ҳужжатларни ўрганди. Бу ҳужжатларни таққослаб шариатга амал қилинмаганлигини такидлайди: «Бундан ташқари,

ушбу битим шариат нуқтаи назаридан тўғридан-тўғри ноқонуний хисобланади, чунки у сотиш актини ҳам, ижара шартномасини ҳам ўз ичига олади»[7:47].

Аслида қозилик мансабига алоҳида шахслар тайинланиб, уларнинг бевосита давлат раҳбари билан боғлиқлиги улар обрўсининг кўтарилишига сабаб бўлган[6:72]. Масалан, Хива хони Аллақулихоннинг қайин отаси бўлган Шурахонлик Нурмуҳаммад қозининг обрўси кўтарилган.

1897 йили Шурахон участкасининг ўтириқли халқи учун 4 суд районлари бўлиб, (Тўрткўл, Шурахон, Шейх-аббаз-Валий, Бийбазар) уларнинг ҳар бирида 1 та судья бор эди. Чимбой участкасида эса 10 та суд районлари Нукус, Чимбой, Ешим, Кўкўзьяк, Кегейли, Наупир, Таллик, Даукора, Янгибазар, Бешяб, Кўккўл) бор эди. Кўчманчи аҳоли яшайдиган ҳудудлар учун Шурахон участкасининг Бийбазар волостида 3 та, Мингбулақ волостида 4 та, Тамди волостида 4 та судья, Чимбой участкасининг Нукус волостида 4 та, Таллик ва Кўккўл волостларида 3 та, Қўнғирот волостида 2 та, Давқора волостида 4 та халқ судьялари бор эди[5:8].

1904 йили 21 сентябрьда Шурахон участкаси Тамди волостининг қозиси Қайиб Кийизбай ўғлининг тузган актномасида шу волостнинг иккинчи овули фуқароси Бекназар Жарилқасин ўғлининг 40 сум қарз олгани ва унинг 11 суми қайтаргани қолган пулини қайтариши ёзилган. Бу ҳужжатга гувоҳлар 1 ноябрь куни қўл қуйган. Бу маълумотлар шуни кўрсатадики, қозиларнинг ҳар бир масалани узоқ вақт давомида синчиклаб текшириб ўрганиши ва кейин қарор чиқарганликларини кўрамаиз[3:25].

1910 йил учун Амударё бўлими маълумотларига кўра, шахсий даъволар буйича ундириш учун 6254 рубль 70 тийин миқдорида 65 та ижро варақаси олинган. Шурахон участкаси учун 3000 сўмлик 23 та, Чимбой участкаси учун эса 2950 сўмлик 18 та ижро варақаси бор эди. Петро-Александровск полиция пристави - 304 рубль 70 тийин миқдорида 24 та ижро варақаси бор эди. Ушбу операцияларнинг барчаси учун суд ижросичиси 62 рубль 79 тийин мукофот олди (Шурахон суд ижросичиси 43 рубль 9 тийин, Чимбай пристави 15 рубль 90 тийин, Петро-Александровский полиция пристави 15 рубль 80 тийин)[4:64].

Чор Россиясининг бу сиёсати Амударья бўлимида ҳам сайланган бий ва қозилар устидан шикоятларнинг кўпайишига олиб келди. Жумладан, Шураҳон участкаси Тўрткўл волости қозиси Исмаил Қулмухаммедов ҳужжатларни қалбакилаштиришда айибланади[2:1].

Кўчириб олиб келинган Урал казаклари ва маҳаллий халқ ўртасида низолар келиб чиққан тақдирда уларни яраштириш қозиларга юклатилган. Шураҳон участкаси Тўрткўл шаҳри халқ суди Ибрагим қози шу каби ҳолатларда жонбозлик кўрсатган. Шураҳон участкасида Хива хонлиги даврида келган немисларга деҳқончилик учун берилган ерлар бўлган. Улар деҳқончиликда маҳаллий аҳоли хизматидан фойдаланган. Улар билан ҳам бўлган жанжалларда ҳам яраштириш вазифасини Ибрагим қози бажарган[1:2]. Шураҳон участкаси начальниги О. Шкапский маҳаллий қозининг софдиллиги, шариат илми билан машҳурлигини, ишончилигини ва участканинг шариатга таълуқли масалаларни ўрганишда катта ёрдам берганлигини такидлайди[8:213].

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Опаев Б. Дола ёзувлари. Тўрткўл. 2021.
2. Ўз МА, И - 17 – фонд, 1-руйхат, 5125 – йиғма жилд, 1-варақ ва унинг орқа томони.
3. Ўз МА, И-1023 фонд, 1-руйхат, 1 йиғма жилд.
4. Ўз МА, И-17, 1-руйхат, 2829 йиғма жилд.
5. Ўз МА, И-17, 1-руйхат, 4718 йиғма жилд.
6. Умаров Т. Мирзаев Н. Ўзбекистон ҳудудида қозилик судларининг фаолият кўрсатиши хусусиятлари. Юридик фан ва ҳуқуқни қўллаш амалиётининг долзарб муаммолари мавзусидаги илмий-амалий конференция материаллари. I жилд. Т.: 2020. – Б. 72.
7. Шкапский О. Аму-Дарьинские кулаки перед судом шариата и казиёв. «Русская мысль». – С. 47.
8. Шкапский О.А. Земледелие в землевладение в Шураханском участке Аму-Дарьинского отдела. Сборник материалов для статистики Сырь-Дарьинской области. Ташкент 1900 – С. 213